

МИЛЛАТ ТУШУНЧАСИНИНГ ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛИ

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-3-13>

Алимухамедова Ноди́ра Ядга́ровна,
Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш
муҳандислари институти катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада “этнос”, “миллат”, “халқ” тушунчаларининг тарихий, умумиллмий ва фалсафий талқинлари, ижтимоий-сиёсий, фалсафий концепциялар ривожини, этномаданий плюрализмнинг ижтимоий-сиёсий мазмуни ҳамда уларни туркумлаштириш тамойиллари ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: этнос, миллат, халқ, жамият, давлат, ижтимоий гуманитар фанлар, миллий идентификация жараёни, этномиллий концепциялар, примордиализм, тарихий-этнография.

ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЕ НАЦИЙ

Алимухамедова Ноди́ра Ядга́ровна,
старший преподаватель Ташкентского института инженеров
ирригации и механизации сельского хозяйства

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются исторические и философские трактовки понятий «этнос», «народ», «нация», развитие общественно-политических, философских концепций, социально-политическая сущность этнополитического плюрализма и принципы их классификации с точки зрения социальной философии.

Ключевые слова: этнос, национальность, общество, государство, социально-гуманитарные науки, процесс национальной идентификации, этнические концепции, примордиализм, историческая этнография.

HISTORICAL ANALYSIS CONCEPT OF NATIONS

Alimukhamedova Nodira,
Head Teacher of the Tashkent Institute of
Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers

ANNOTATION

This article analyzes the historical and philosophical interpretations of the concept “ethnos”, “people”, “nation”, the development of sociopolitical and philosophical concepts, the sociopolitical essence of ethno-political pluralism and the principles of their

classification from the point of view of social philosophy.

Key words: ethnos, nationality, society, state, social and humanitarian sciences, process of national identification, ethnic concepts, primordialism, historical ethnography.

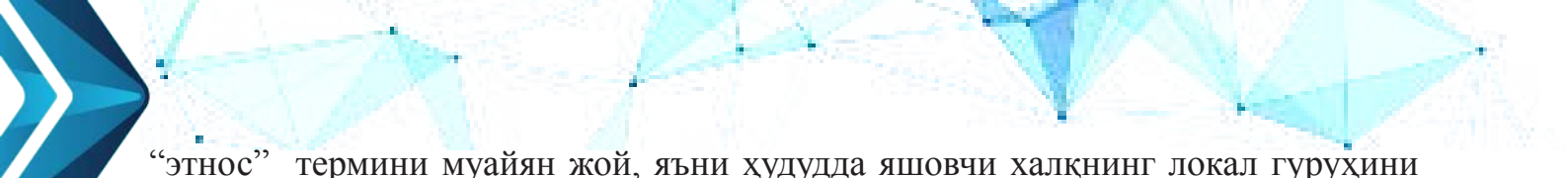
Мустақил давлатлар ижтимоий гуманитар фанларида бугун “миллат” тушунчаси таъриф-таснифига катта эътибор берилишининг сабаби бор: ушбу ҳолат кейинги ўттиз йиллик вақт ичида собиқ совет иттифоқи ҳудудида рўй берган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазият, мустақилликка эга бўлган собиқ совет иттифоқи давлатларининг миллий идентификация жараёни билан белгиланган.

Дунё олимлари томонидан ҳозирги давргача этнос ва миллат тушунчаларининг методологик асосларига оид кўплаб назариялар ва концепциялар яратилган бўлса-да, уларни этник феноменни англаш нуқтаи назардан уч гуруҳга – примордиалистик, инструменталистик ва конструктив назариялар асосида умумийлаштириш мумкин.

Бунда биз примордиалистик концепцияни доминант сифатида олиб ўрганишимиз мақсадга мувофиқдир. Чунки бу концепция этнос ва миллат тушунчаларининг субстанционал ва эссенциалистик ёки тарихий илдизларини таҳлил қилишда устувор аҳамият касб этади. Этномиллий концепциялар орасидаги примордиализм (инглиз тилидаги “primordial – “бошланғич”, “дастлабки”, “азалий” деган сўздан олинган) *парадигмада* этнос ва миллат идентификацияси табиатда ёки жамиятда объектив асосга эга бўлган аниқ феноменлар таҳлиliga алоҳида эътибор қаратилади. Примордиализм оқими икки йўналишга бўлинади: тарихий-эволюцион ва социобиологик йўналиш. Бунда этнос (юнон. ethos – гуруҳ, қабила, халқ) ижтимоий-тарихий ва маданий жараёнлар натижасида шаклланган ижтимоий гуруҳининг ўзига хос тури ёки уруғ, қабила, элат ва миллат шаклларида намоён бўлувчи феномен сифатида талқин қилинади. Мазкур тушунчани илмий муомалага 1921-1923 йилларда С.М.Широкогородов киритган. У этносни инсоният локал гуруҳи мавжудлигининг асосий шакли деб ҳисоблаган. Унинг асосий белгилари - “келиб чиқиш, урф-одатлар, тил ва турмуш тарзи бирлиги” [1] деб талқин қилган.

Миллат кишиларнинг жипс тарихий бирлиги, умумиктисодий турмуш, тил, ҳудуд бирлиги, маданият, онг, руҳият уйғунлиги ва муштаралиги демакдир [2]. Миллат шаклланишидан аввал ижтимоий тараққиётнинг этнос (халқ) шакли мажуд бўлиб, халқларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганишда этник бирлик атамаси ҳам ишлатилган.

Миллат шаклланишининг ижтимоий-фалсафий моҳиятини англаш, тадқиқ қилиш учун уларнинг субстанционал асоси бўлган “этнос” ва “миллат” тушунчаларини, уларнинг генезисини ўрганиш лозим. “Этнос” тушунчаси юнон тилидан олинган бўлиб, унинг этимологик маъноси халқ, қабила, тўда, кишилар гуруҳи деган маъноларни англатади. Сиёсатшунослик фанлари доктори Н.Маманазаров ёзганидек, бу термин (яъни “демос”) кишилар гуруҳининг муайян ижтимоий-сиёсий жараёнларда актив қатнашуви қисмини англатса,

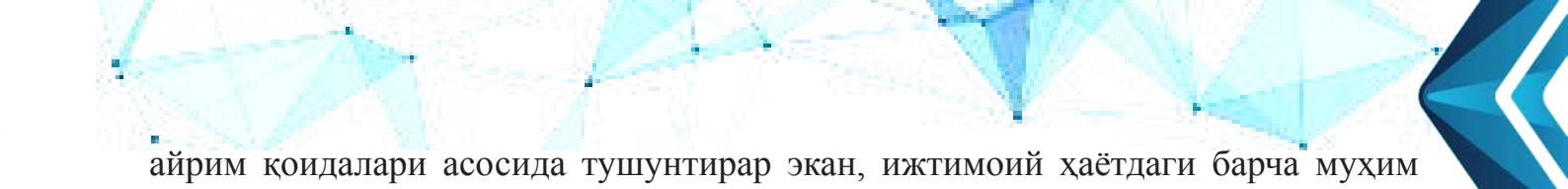

“этнос” термини муайян жой, яъни худудда яшовчи халқнинг локал гуруҳини англатади. Ҳозирги пайтда “этнос” термини фақатгина илмий доира ва илмий адабиётлардагина қўлланса, “халқ” термини эса, кундалик ҳаётнинг барча ижтимоий-сиёсий, маданий, иқтисодий ва маънавий жабҳаларида актив қўлланилади. Шу жиҳатдан ҳам “этнос” ва “халқ” тушунчалари маълум маънода бир-бирига яқин бўлса-да, аммо мазмун ва моҳият жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади [3].

Умуман илмий адабиётларда “этнос” тушунчаси ва ҳодисасига ўттизга яқин таърифлар учраса-да, уларда маълум бир яқинлик, муштараклик мавжуд. Яъни, “этнос – бу бир тилда сўзлашувчи, ўзларининг бир хил келиб чиқиши ва муштарак шаклланиш жараёнини тан олувчи, бошқа халқлардан фарқ этувчи қатор урф-одат ва анъаналарга эга бўлган кишилар гуруҳидир” [4]. Бизнинг назаримизда этнос деганда инсонларнинг маълум худудда узок муддат биргаликда истиқомат қилиши, умумий тил, маданият ва ўзини ўзи англаш орқали бирлашган кишилар гуруҳи тушунилади. Шунингдек, этнос деганда қабилавий қариндошлик, ягона маиший маданият (мулоқот тили, эътиқод объекти, кундалик юриш-туриш меъёрлари ҳам шунга киради), умумий истиқомат маконининг (ландшафтни қамраб олувчи) мавжудлиги ёхуд мавжуд бўлганлиги ҳамда бошқа этносларга нисбатан ўзининг ягоналигини англаш ва қайд қилинган номга эгалик (этноним) асосида шаклланган ижтимоий бирлик ҳам назарда тутилади. Айрим этносларни бир-биридан фарқловчи муҳим белгиси уларнинг ўзига хос маданий хусусиятлари орқали намоён бўлади. Бу хусусиятлар ҳар бир халқнинг тарихий-маданий ривожланиши жараёнида шаклланади ва авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтади. Фанда бу жараён “этник анъаналар” ёхуд “этник ворислик” деб аталади. Бундай анъаналар ҳар бир халқнинг ижтимоий-иқтисодий турмуши ҳамда у яшаётган табиий географик муҳит билан боғлиқ ҳолда шаклланади. Фақат алоҳида халқлар эмас, балки уларнинг шаклланиш жараёнида иштирок этган қариндош гуруҳлар ҳам этнос деб ҳам аталади. Бизнингча этнос бу бир тилда гапирувчилар, келиб чиқишига кўра бир хил бўлган, ўзига хос урф-одатлар комплекси, ҳаёт тарзига эга бўлган одамлар уюшмасидир.

Миллат шаклланиши муаммосига турли оқим вакиллари турлича ёндашадилар. Социобиологик йўналиш вакилларининг таълимотлари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ушбу оқим вакили бўлмиш С.М.Широкогоров фикрича, этник тасниф учун аниқ мезонлар йўқ. Шунга қарамай у этносларни биологик хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, уларнинг моҳиятини белгиловчи бир неча мезонни ишлаб чиқди. С.М. Широкогоров «этносдаги элементларни яратилиши, ривож ва интихоси жараёнлари инсониятга тур сифатида мавжуд бўлиш имкониятини беради» [5], деб таъкидлайди.

Примордиализмнинг социобиологик йўналиши вакили америкалик социолог ва социал антрополог, Вашингтон университетининг профессори Ван Ден Берге **ПьерЛуи** миллатнинг биоэнергетик табиати ҳақида таълимот яратган. Унинг фикрича этносларнинг мавжудлиги инсонларнинг биологик моҳиятидан келиб чиққан заруриятдир [6]. Инсонлар хулқ-атворини этология ва зоопсихологиянинг

айрим қоидалари асосида тушунтирар экан, ижтимоий ҳаётдаги барча муҳим ҳодисалар – ижтимоий тенгсизликлар, синфий кураш, харбий тўқнашувларнинг сабаби инсон табиатининг биологик хусусиятларига боғлиқ, [7] деб таъкидлайди. Олим фикрича оила, сиёсат, давлат каби турли ижтимоий институтлар гоминидларнинг биологик эволюциясининг натижасидир. Ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда соціо-биологик ёндашув ижтимоий оламини “ноафсоналаштириш” имконини яратади, жамият ҳаётининг ҳақиқий манбаларини топиб, тушунтиришга ёрдам беради, деб таъкидлайди **ВанДенБерге**. Аслида унинг таълимотида **табiiй омилларнинг аҳамияти** ошириб кўрсатилади ва аксинча ижтимоий омилларга деярли аҳамияти йўқ, деб қаралади. Олимга инсоният тарихига фаталистик назар билан қараш хосдир: унинг фикрича, оламини яхшилик томон ўзгартириш сари қилинган ҳар қандай уринишлар муваффақиятсизликка дучор бўлади, чунки мавжуд ижтимоий тартиб биологик қонуниятлар асосида олдиндан белгиланган, бу инсониятнинг қисматидир.

Рус олими Л.Н. Гумилев ҳам биологик примордиализмнинг варианти сифатида «этник майдон» гипотезасини (пассионар назария) илгари сурди. Л.Н. Гумилев фикрича «Этнос – кишиларнинг табiiй равишда шаклланган уюшмаси бўлиб, аъзолари ўзига хос хулқ-атвор стереотипларига эга. Улар ўзини аналогик уюшмаларга қарама-қарши қўядилар, бу қарама-қаршилик эса умумий комплиментарлик – этногуруҳлардаги ўзаро ҳурмат-эътибор ҳисси билан белгиланади» [8]. Комплиментарлик асосида эса «этник майдон» ётади. Л.Н. Гумелёвнинг таъкидлашича этнослар яхлит система сифатида мавжуд бўлиб, этник тизим – суперэтнослар таркибига киради, ўз ўрнида этноснинг элементлари – субэтнослар, конвикциялар, консорцлардан иборатдир.

Унинг таълимотича этносларнинг табiiй-биологик хусусияти улар биоорганик оламнинг асосий таркибий қисми, маълум бир географик ва иқлим шароитлари ҳосиласи эканлиги билан белгиланади. *Л.Н. Гумилев бу тезисни асосий постулат сифатида ўзининг биологик концепциясининг асосига қўяди.*

Этнос – биринчи навбатда биосферанинг феномени. «Биз, – деб ёзади у, – қай даражада ижтимоий тараққиёт соҳиби бўлсак, шу даражада ер биосферасининг натижасимиз» [9]. Маданиятнинг вужудга келиши, ривож ва аҳамияти иккинчи даражалидир. Муаллифнинг фикрича этник бирликларнинг пайдо бўлиши, ривож ва тараққиётининг асосий сабабчилари этнос таркибидаги «*пассионарлар*», яъни *сергайрат, қобилиятли, истеъдодли ва ўз халқи учун жонини фидо қилувчи инсонлардир. Этнослар инқирозининг сабабчилари эса «субпассионарлар», яъни масъулият ва жавобгарлик ҳисси бегона бўлган бекорчилар, ялқовлар, қашшоқлар, ялангоёқлар, дайдилар, жинойтчилар ва бефарқ одамлар. 1200–1500 йил давомида пассионарлар сонини камайиши, ва аксинча субпассионарлар сонини ортиб бориши этносларни ҳалокатга олиб келади.*

Л.Н. Гумилев «Этносфера. Инсонлар тарихи ва табиат тарихи» номли китобида этносларнинг шаклланиш жараёнларига тўхталиб ўтади. Ер биосфераси – планетамизнинг қобиқларидан биридир. Одамлар биосфера таркиби – антропосферага кирсаларда, уларни бир бутун яхлитлик сифатида қабул қила

олмаймиз. *Антропосфера* халқ, ёки миллат, ёки этнос деб номланувчи турли-туман бирликлардан иборат. Л.Н.Гумилев этнос хусусиятларини таъриф-таснифини олти пунктга бўлган, уларни қуйида келтирамыз:

1. Этнос – тарихий даврда тараққий этувчи тизим, ўз ибтидоси ва интиҳосига эга; яъни этногенез – дискрет (узликли) жараён дир.

2. Этносларни бир-биридан фарқловчи умумий мезон – хулқ-атвор *стереотипи* – ўзига хос хулқ, феъл-атвор бўлиб, у наслдан наслга генетик йўл билан эмас, балки шартли рефлекслар асосида шаклланган наслдан наслга ўтувчи сигналлар механизми ёрдамида ўтади.

3. Этносдаги тизимли алоқалар «ўзимники» ва «бегона» («биз» ва «улар») ларни ҳис этиш, ажратиш асосида амалга ошади. Алоқалар рухий-эмоционал асосда амалга оширилар экан, этнос ижтимоий бирлик бўла олмайди, у табиий равишда вужудга келган, табиатнинг бир бўлаги, табиий бирлик сифатида қабул қилиниши ва табиий фанлар услубларидан фойдаланиб тадқиқ этилиши даркор [10].

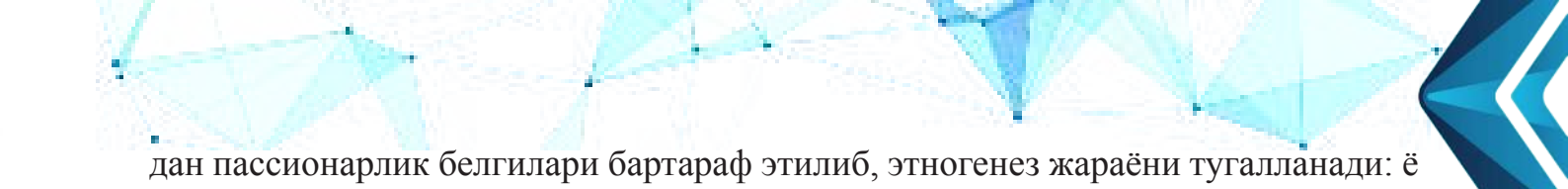
Бугунги кунда социал антропологияда этник мансубликнинг биологик асосини (“ген”), асл этник фундаментни топишга уринишлар давом этмоқда. Миллий мансубликнинг генини топишга уринишлар натижасиз бўлганлиги, миллатнинг ижтимоий моҳияти бирламчи эканлигини яна бир бор исботлайди. Л.Н.Гумилевнинг фикрича:

4. *Этносдаги тизимли алоқалар ҳамда ундаги бирликни биосферанинг тирик моддалар геобиохимик энергияси сақлаб туради.*

Муаллиф таъкидлашича геобиохимик энергияни биосферанинг этник сатҳида (ёки даражасида) ги таъсири пассионарлик ҳодисаси орқали намоён бўлади. Пассионарлик – ўзига хос хулқ-атвор белгисидир. Бу шундай хулқ-атворки, белгиланган мақсад сари енгиб бўлмас, кучли интилиш ёрдамида ҳаракатланиш ва мақсадига эришиш учун нафақат ўз ҳаёти, балки келгуси наслининг ҳаётини ҳам аямаслик дир. Пассионарлик психологик тарафдан ўз жонини сақлаш инстинктига қарама-қарши бўлган онг остининг импульсидир, деб таъкидлайди муаллиф.

5. Пассионарлик импульси билан ўз-ўзини сақлаш инстинкти орасидаги нисбатдан келиб чиққан холда Л.Н.Гумилев ўзига хос характерли хулқ-атвор эгаларини уч турга бўлади: (а) пассионарлар; (б) муттаносиб кишилар; (в) субпассионарлар.

6. Статистикага кўра этносда “уйғун, муттаносиб” кишиларнинг сонипассионарлар ва субпассионарларга қараганда анча ортик. Лекин улар орасидаги миқдор ўзгаришлари этноснинг ёпиқ тизим сифатидаги геобиохимик ҳолатини белгилайди ва келгусида улар сифат ўзгаришларига олиб келади. Пассионарликнинг кескинлашуви ва ўзгаришларнинг йўналиши этногенезнинг маълум бир даврини ёки этноснинг ёшини белгилайди. Муаллиф фикрича, бундай ўзгаришлар пассионар зарбалар натижасида вужудга келади ва пассионар популяцияларни дунёга келтиради. Вужудга келган пассионар популяцияларда шиддатли этногенез жараёнлари 130 – 160 йилдан кейин бир неча янги этник тизимлар гуруҳини дунёга келтиради. Пассионар зарба вақтидан бошлаб 1500 йил ўтгач популяция-

дан пассионарлик белгилари бартараф этилиб, этногенез жараёни тугалланади: ё этнос тизим сифатида барбод бўлади, ёки ландшафт биоценози билан барқарор мувозанатда, гомеостаза ҳолатида чексиз узоқ даврлар мавжуд бўлади [11].

Л.Н.Гумилевнинг таълимоти жуда заиф бўлсада, пассионарларнинг ўз халқининг тақдирида тутган ўрни ҳақидаги фикрлари асосга эга. Ҳар бир халқнинг тарихига назар ташласак, пассионарлар – халқ қаҳрамонлари ўз юрти, халқининг озодлиги, тараққиёти йўлида жонларини фидо қилганлар. Масалан, Широқ, Тўмарис, Спитамен, Амир Темур, маърифатчи-жадидлар шулар жумласидандир.

Ўз даврида Л.Н.Гумилев таълимоти жуда қаттиқ танқидга учраган. Шундан сўнг олим этногенез жараёнларининг давомийлигига ўзгартиришлар киритган бўлсада, этнос табиати ҳақидаги фикрида қатъий туради. Этнос аъзоларининг «ўзимники» ва «бегоналар», «биз» ва «улар»ни қарама-қарши қўйиши этник мансубликни белгиловчи индикатор ҳисобланади: этнос ижтимоий ҳодиса эмас ва унинг худуд, тил каби белгилари йўқ, деб таъкидлайди олим [12]. Унинг фикрича ўзликни англаш ва руҳият ҳам этник бирлик элементларини боғловчи восита, комплементарликнинг асоси бўла олмайди. Л.Н.Гумилевнинг бу фикрларига эътироз билдирган ҳолда Биринчи президентимиз И.А. Каримовнинг қуйидаги фикрларини келтирамиз: “Маълумки, ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги руҳий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тили бу миллатнинг руҳидир” [13].

Кўп ҳолларда, олим, этнос тушунчасини давлат, ҳатто империя тушунчалари билан алмаштиради. Масалан, Рим империясининг қулаши билан қадимги рим этноси ҳам йўқолди, деб таъкидлайди олим. Аслида Рим империясининг ибтидосида рим халқи этник параметрларига кўра қадимги рим этносидан жиддий фарқ қилган, демак империянинг инқирози даврида қадимги рим этноси асосида рим халқи шаклланган. Рим халқи империя қулагандан сўнг ҳам «варварлар» билан ёнма-ён яшаган [14].

Л.Н.Гумилевнинг бу таълимоти совет этнографлари томонидан қаттиқ танқидга учраган. Кўпгина олимлар унинг пассионар назариясини умуман тан олмадилар, этносларнинг ижтимоий табиатини инкор этилишини қабул қилмадилар. Масалан, Ю.В. Бромлей фикрича, унинг аргументлари субъектив ва ишонсиздир. “Этносининг асоси популяция эмас, балки ижтимоий омиллардир. Ижтимоий омилларгина этносларни вужудга келтиради, унга боғланган ҳолда эса популяциялар пайдо бўлади” [15], деб ёзади олим.

Олимнинг таълимотини энг заиф томонларидан яна бири, фақат турли-туман ландшафтлар аралашган ҳудудлардагина этносларнинг вужудга келиши мумкин, деб таъкидлашидир. У ўзининг «этник» харитасига Прибалтика, Кавказ, Ўрта Осиё ва Ҳиндистоннинг катта қисмини киритмаган [16]. Бу фикрни раддияси сифатида тарихий-этнографик ва археологик тадқиқотларнинг натижаларини келтириб утиш жоиздир. Ушбу маълумотлар кўрсатадики, милoddан олдинги V-III минг йилликларда Европoid ирқининг икки илк тури: шимолий илк Европoid (протоевропалик) ва жанубий Европoid (прото ўрта ер денгизлик) турлари

мавжуд бўлган. Масалан, ўлкамизнинг жанубида прото ўрта ер денгизлик ирк тури деҳқончилик (термачиликнинг навбатдаги босқичи) билан шуғулланган. Археологик топилмалар, яъни аҳолининг бош суяклари Долихокран антропологик типга мансуб бўлиб, улар келгинди кўчманчи қабилалар билан аралашиб кетган [17]. Профессор С.Н.Турсуновнинг қайд этишича, милoddан олдинги II минг йилликда Ўрта Осиёда арий тилли (хиндорий) қабилалари яшаган ва уларга бақтрлар, тохарлар ҳам кирган. Мазкур жараён натижасида нафақат илк ибтидоий ижтимоий-сиёсий институтлар - қабила, уруғ, жамоа, балки “суғорма деҳқончилик”нинг ривожланиши билан Ўрта Осиё худудларида Бақтрия, Марғиёна, Сўғдиёна, Хоразм каби илк давлат уюшмалари шаклланади. Бу худудларнинг аҳолиси турли манбаларда саклар, массагетлар, сўғдийлар, сакарауқлар, апаспаклар, ассийлар каби номлар билан эслатилиб, улар ўртасида ўзаро этномаданий алоқалар мавжуд эди” [18].

Тарихий-этнографик ва археологик манбаларга таяниб хулоса қилиш мумкинки, минтақамизда яшаган туб аҳоли, қабилалар - сак, массагет, сакарауқ, апасандлар келгинди юэчжилар (тохарлар) Қанғ, Қорлуқ, Эфталит, Хионийлар билан аралашиб истиқомат қилганлар. Жанубий Сурхон худудида милодий I-IV асрлар ҳукмронлик қилган Кушон ва VI-VII асрлардаги эфталитлар даврида халқларнинг буюк кўчиши кучайиб, уларнинг бўлиниб кетиши, бирлашиши, яқинлашиши (интеграция), бирикиши (консолидация), аралашиб-қоришиб кетиши (ассимиляция) кучайди. Жанубий Сурхон худудида VIII аср бошларида араблар, қорлуқийлар, XI-XV асрларда барлос, тархон, талоир, тулхичи, мунғул, қипчоқ, кўнғирот уруғларини келиб жойлашиши маҳаллий аҳоли билан аралашиб ўтроқ ҳолга келиши кучаяди [19]. Демак, этноснинг шаклланиши ижтимоий, сиёсий, жуғрофий, демографик, юриш ва силжиш, хатто ассимиляциялашув жараёнлари билан боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан қараганда “Этнос - кишилар социал гуруҳларининг тарихан вужудга келган, жамоа бўлиб яшашининг алоҳида шаклидир. Бундай жамоа табиий-тарихий йўл билан пайдо бўлади ва ривожланади, улар жамоа гуруҳига кирадиган кишиларнинг хошиш иродасига алоқадор бўлмасдан, ўз-ўзини қайта тарбиялаш ҳисобига кўп асрлар яшайди”[20].

Ижтимоий муносабатлар кишини муайян гуруҳга тааллуқли қилиб қўяди. Барча кишилар жинсий, касбий, ёш, синфий, этник ва ҳоказо гуруҳларга мансублик хусусиятига эгадир. Ушбу хусусият туфайли киши ўзини бошқа бир кишига ёки гуруҳга қиёслаб олади. Этник ўзлигини англаши туфайли эса киши ўзининг муайян этносга мансублигини, ушбу этноснинг тили, маданияти, менталитети ўзига тааллуқли эканини тан олади [21]. Сиёсатшунослик фанлари доктори В.Кўчқоровнинг ёзишича: “Миллий ўзликни англашни учта компонентдан иборат деб қараш лозим. Биринчиси, ўз-ўзини билиш, иккинчиси, ўз-ўзини кадрлаш, баҳолаш ва эмоционал ҳолатини англаб етиш, учинчиси, миллий ўз-ўзини бошқаришидир” [22]. Шунинг учун у этник ўз-ўзини англашни этномаданий ва этнолингвистик белгилар билан чегараланиб қолмай, уни этносиёсий ҳаёт субъекти, сиёсий ижтимоий жараёнларга таъсир этувчи куч сифатида талқин этади. Этносиёсий ёндашиш нуқтаи назаридан бу тўғридир. “Миллий ўзликни

англаш,- деб ёзади В.Қўчқоров,- миллатнинг ижтимоий-сиёсий жараёнларга, жамият ва давлатни бошқаришга қаратилган ислохотларга, тараққиёт моделларига, жамиятнинг келажагига оид этносиёсий муносабатлар ҳамдир. Бу муносабатлар миллатнинг, фуқаролар ўз сиёсий-ҳуқуқий имкониятларини рўёбга чиқаришида, яъни ижтимоий-сиёсий ҳаётда ўз манфаатларини ҳимоя этувчи субъектлар сифатида қатнашишида намоён бўлади” [23].

В.Қўчқоров этник ўз-ўзини англашда ижтимоий-сиёсий институтлар, энг аввало давлатнинг роли катта эканлигини таъкидлайди. Этнос билан давлат уйғун шаклланган ва ривожланган бўлса-да, ижтимоий-сиёсий воқеликнинг ҳал қилувчи воситага айланиши, турли гуруҳлараро алоқаларни, ижтимоий муносабатларни, жамият ҳаётини бошқаришни ўз устига олиши туфайли давлат этноснинг ижтимоий онгига, маданий ривожига, ўз-ўзини англашга таъсир этувчи институтга айланди. Шунинг учун давлат билан боғлиқ ижтимоий сиёсий белгилар миллатнинг шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнаб келади. Айнан шулар қолган барча белгиларни ўз атрофида бирлаштиради, уларнинг яқинлаштирувчи, ҳамкорлик қилинишини умумий интилишини тезлаштиради ва таъминлайди... “Давлат этногенез ва миллий ўзликни англаш учун қандайдир ёт ташқи элемент эмас, балки улардаги энг муҳим, энг ижобий ҳислатларни ўзига жо этган ҳамда уларнинг ўзига хизмат қиладиган ижтимоий-сиёсий институтдир” [24].

Этнос ва миллат феноменларининг шаклланиши, кенг ижтимоий воқеликка айланиши тил, ёзув, урф-одат, маданият, ҳудуд, ҳатто руҳ билан боғлиқ жараёнларни, уларни ҳисобга олмаслик содда, примитив, демак, тор ёндашувни келтириб чиқаради. Этноснинг шаклланишида тил, ёзув, мулоқот, урф-одат ва анъаналар, маданият, ҳудуд муҳим аҳамиятга эга экани барча илмий адабиётларда қайд этилади. Бироқ уларда этноснинг ижтимоий-тарихий бирлик сифатида шаклланишида муҳим рол ўйнаган “халқ руҳи”, “халқ қалби” тилга олинмайди. Қалб, руҳ нафақат индивидуал, шунингдек, гуруҳларга ва этносларга ҳам хос ҳодисадир [25].

Қайсибирижтимоий-тарихий босқичларни олмайлик, маълум бир гуруҳларнинг миллий манфаатларни ҳимоя қилиб чиққанига дуч келамиз. Гоҳо ушбу чиқишлар ўша гуруҳ вакилларининг шахсий, ҳатто этноцентриқ интилишлари, манфаатлари бўлиб кўриниши мумкин. Тарихий шахсларнинг этнос ва ижтимоий, сиёсий, маданий ҳаётдаги ўрни уларнинг ўша чиқишлари, интилишлари орқали баҳоланади. Масалан, Амир Темурнинг тарихдаги роли шўролар салтанати ва коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида унинг объектив чиқишлари, сиёсий интилишлари нуқтаи назаридан эмас, балки коммунистик норма, синфийлик позициядан туриб баҳоланган.

Тарихни, айниқса буюк тарихий шахслар ҳаётини тайёр назарий, мафкуравий догма, қолиплар нуқтаи назаридан баҳолаш мудом уларнинг ижтимоий-тарихий тараққиётдаги ўрнини нообъектив баҳолашга олиб келган. Буюк шахслар асосан зиддиятли хусусиятларга эга, бир қолипга сиғмайдиган, тайёр догма билан ўлчаш қийин хатти-ҳаракатлар содир этишган. Ушбу зиддиятли томонларни

аниқлаб, уларнинг негизини объектив очиб бериш учун интеллектуал салоҳият ва илмий-маънавий жасорат ҳам талаб этилади. Айтмоқчи бўлган фикримиз шундаки, этнос манфаатлари ва қизиқишлари мавҳум нарса эмас, у халқнинг иродаси, орзу-истаклари, санъати, дунёқараши ҳамда ушбу ижтимоий-маданий парадигмани ўзининг ижоди, ҳаёти ва экзистенциал борлиғига сингдирган, ҳаёти мазмунига айлантирган буюк шахсларда ўз ифодасини топади. Дарҳақиқат, машҳур рус файласуфи Ф.М.Достоевский ўзининг “Ака-ука Карамазовлар” номли асарида тушунтирганидай, “Инсон борлигининг сири унинг фақат яшай олиш имкониятларида эмас, балки унинг нима учун яшаши кераклигидадир...”, “Агар инсон нима учун яшаши кераклигини билмаса, у ўзини ҳалок қилиши турган гап”, “шунингдек, нима учун яшаш кераклиги идеали албатта ялпи умумий (умумбашарий ҳақиқат) бўлиши керак, бу эса этнодан юқори турувчи идеал демакдир...” [26].

Миллатнинг ўзига хослиги унинг ички маънавий-руҳий оламини ташкил этувчи миллий эркинлик, ор-номус, кадр-қиммат, иззат-нафс, ғурур каби туйғуларда намоён бўлади. Агар уларга ташқаридан ёки бошқа миллатлар томонидан салбий таъсирлар кўрсатилса, миллатлараро, хатто, давлатлараро муносабатларда зиддиятли ҳолатлар пайдо бўлади ва улар оғир мусибатларга олиб келиши мумкин.

Этнос, халқ ижтимоий борлиққа муносабатларини ҳуқуқлари орқали ифода этади. Демократик давлатларда айнан Конституция (Асосий Қонун) ва унга таяниб ишлаб чиқиладиган ва қабул қилинадиган қонунлар этноснинг ижтимоий борлиқдаги ўрнини, ҳуқуқ ва бурчларини белгилаб беради. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ “Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир” (7-модда); “Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади”; “Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида маъсулдирлар” (2-модда). “Жамият ва давлат сиёсатининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) кўйилади” (9-модда). “Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади” (12-модда) [27]. Мазкур моддаларда Ўзбекистон халқи ва фуқароларнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий ҳуқуқлари, ушбу муносабатларнинг асосий принциплари белгилаб берилган. Мазкур ҳуқуқлар этноснинг, миллатнинг узоқ ижтимоий-маданий ривожланиш жараёнида эришган ютуқлари квинтэссенциясидир.

Хуллас, биринчидан, халқни, миллатни ўз-ўзини англаш даражаси қачонки унда ўзи яшаётган ҳудудини бошқалардан ҳимоя қила олса, ўз тамғаси ва байроғига эга бўлса, маълум бир урф-одатларга асосланиб маданий ҳаёт кечира бошласа, фаровонликни ўйлаб маҳсулот ишлаб чиқарса ва айирбошласа, илм эгаллашга, дунёни ўрганиш ва англашга эътибор қарата бошласа, кўпчиликни ўз изидан олиб бора оладиган йўлбошчига эга бўлсагина ҳақиқий миллат шаклланганлигини ҳисобга олиш мумкин. Шунингдек, миллат ўзида уруғчиликнинг энг ижобий томонларини, яъни курашувчанлик, ақллилик, иқтидорлилик, сезгирлик, фаҳм-

фаросатлилик, билимлилик, одобрилик, гўзалликка интилиш каби хусусиятларини сақлаб қоладики, бу миллатнинг салоҳияти, яъни унинг ички, асрлар давомида такомиллашиб, сайқалланиб келаётган менталитетида намоён бўлади. Шу билан биргаликда, унутмаслик лозимки, салбий томонлар ҳам уруғнинг хусусиятлари сифатида сақланиб қолади ва улар ҳам руҳиятга, қолаверса менталитетга сингиб боради.

Демак, кишига маълум бир миллий-этник онгга эга бўлиш хосдир. Бу онг унинг субъектив қарашларида намоён бўлса-да, у кишининг ихтиёри, хоҳиш-иродасидан ташқарида, объектив ижтимоий борлиқнинг, аслида миллий-этник борлиқнинг таъсирида шаклланади. Шунинг учун С.Отамурадов ҳам “миллатнинг абадийлигини унинг маънавий оламидан излаш зарур” [28], дея таъкидлайди. Тўғри, миллий-этник онг маълум бир ижтимоий омиллар таъсирида шаклланади. Онгнинг барча шакллари моделиштириш мумкин бўлганидек, миллий-этник онгни ҳам моделиштириш, у ёки бу тарзда шакллантириш мумкин. Демак, миллатлараро муносабатлар, миллий-этник онг, ранг-баранг ижтимоий, тарихий, сиёсий, маънавий, иқтисодий, жўғрофий, ҳатто халқаро омиллар перманент таъсирининг маҳсулидир.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Широкогоров С. М. Этнос. Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений»// Избранные работы и материалы. Владивосток: Изд-во Дальневост. гос. ун-та, 2001. – С. 203.
2. Фалсафа. Энциклопедик луғат. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. 2010 й. – Б.185.
3. Мамназаров Н. Мустақиллик ва миллий-этник жараёнлар. – Тошкент: ТМИ, 2004. – Б.7.
4. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: “Наука”, 1983. – С.57-58; Жаббаров Исо. Ўзбек халқи этнографияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 1994. – Б.17-186.; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: “Шарқ”, 2001. -101-103б.
5. Широкогоров С.М. Место этнографии среди наук классификации этносов. – Владивосток, 1922. с. 10.
6. Van den Berghe P. Race and Ethnicity: Sociobiological Perspective// Ethnic and Racial Studies.Ibid. – P. 407.
7. Man in society. A biosocial perspective. N. Y., 1975.P. 65.
8. Гумелев Л.Н. Этносфера:История людей и история природы. – М. 1993. С. 540.
9. Там же. –С. 286.
10. Гумилев Л.Н. Этносфера. История людей и история природы. – М., 1993. С. 300-304.
11. Гумилев Л.Н. Этносфера. История людей и история природы. – М., 1993. С. 300-304.